

HOE PROCEDURISTISCH IS DE KLASSIEKE RETORICA?

Over de "Rhetorica" van Aristoteles en de "Rhetorica ad Herennium"

Met de anachronistische vraagstelling uit de titel wil ik aan klassieke retorici een bijdrage ontlokken aan de moderne discussie over het object, de doelstelling en de methode van het vak taalbeheersing en de didactiek van het taalvaardigheidsonderwijs. Deze discussie heeft weliswaar haar schaduwzijden, maar ze kan toch niet vermeden of opgeschort worden. Een onderzoeker kan zich er nog aan onttrekken – men kan onderzoeken wat en hoe men wil, maar een praktische taalbeheerser moet voortdurend een standpunt bepalen. Iedereen die wel eens een leerboek of een vaardigheidensyllabus heeft geschreven, is geconfronteerd met zulke lastige vragen als: hoeveel en welke theorie stop ik erin, op welke wijze behandel ik de theorie, geef ik procedures en zo ja, hoe presenteer ik die dan, rechtvaardig ik mijn richtlijnen, leg ik het accent op het proces of op het produkt, wat doe ik met subjectief-normatieve aspecten? Beslissingen over deze punten zijn onvermijdelijk en bepaald niet vrijblijvend gezien de reacties van leerlingen en studenten op te theoretische of te prescriptieve taalvaardigheidsmethoden.

Deze klemmende didactische vragen behoren ook vragen van de onderzoeker te zijn. Zijn onderzoek dient immers in dienst te staan van het onderwijs. Met andere woorden: geen enkele taalbeheerser kan er, vanuit didactisch perspectief, omheen zich doorlopend te bezinnen op zijn werkzaamheden.

De vraag is nu welke vorm deze bezinning aan moet nemen. Er zijn vele mogelijkheden, al zijn die niet allemaal even vruchtbaar. Zo kan men de filosoof Toulmin gaan lezen en diens inzichten als laatste waarheden aan taalbeheersers voorhouden. Maar waarom zou men niet een andere wijsgeer nemen, Aristoteles bijvoorbeeld, dat was ook een methodoloog en bovendien als retoricus een beoefenaar van ons eigen vak. Meer in het algemeen lijkt het me een zinnige benadering eens na te gaan hoe klassieke retorici, zoals bekend onze voorlopers, dachten over de vragen die ik zojuist stelde. Niet dat ik voorstel om nu bij hen onze laatste waarheden te halen – in de didactiek bestaan dergelijke waarheden nog minder dan in de wetenschapsbeoefening, wel verwacht ik bij hen inzichten aan te

treffen die nog steeds het overwegen waard zijn. Omdat de klassieken geen theoretische studies, maar praktische handboeken hebben geschreven zullen hun programmatische inzichten ook dicht bij de onderwijspraktijk staan. Dat lijkt mij een groot voordeel, want de discussie over object en doelstelling is niet alleen om didactische redenen noodzakelijk, die discussie kan volgens mij ook het best gevoerd worden met didactische problemen als uitgangspunt.

Bij mijn speurtocht naar de methodologische en didactische opvattingen van de klassieke retorici heb ik me laten leiden door de vraag hoe proceduristisch hun ideeën en werken zijn. Voor deze proceduristische vraagstelling heb ik twee redenen. Ten eerste is het procedurisme een relatief duidelijke, herkenbare en didactische visie op het vak; voor zover een benadering niet-proceduristisch is, laat deze zich vaak het best door een contrastering met het procedurisme beschrijven. Ten tweede lijkt het op voorhand niet al te vreemd om na te gaan hoe proceduristisch de klassieke retorica is. Ik wijs slechts op de leer van de taken van de redenaar die, lopend van het vinden van de stof tot het voordragen van de rede, duidelijk proceduristische trekken heeft.

Hoewel ik aanneem dat men uit de geschriften van Utrechtse en verwante taalbeheersers een vrij duidelijk beeld heeft gevormd van het procedurisme, geef ik voor alle duidelijkheid eerst nog een korte karakteristiek van deze aanpak. Om te beginnen realiseren men zich dat de duidelijkste voorbeelden van (constructieve) procedures niet in het werk van Drop en De Vries maar in onder meer kookboeken te vinden zijn. De recepten in die boeken hebben de volgende kenmerken

- chronologische opsomming van deelhandelingen;
- proces- in plaats van produktgericht;
- beperkt tot beheersbare en overdraagbare aspecten (persoonlijke zaken als proeven worden niet beregeld);
- geformuleerd in de gebiedende wijs, eventueel aanspreking van de lezer;
- apodictisch: de richtlijnen worden niet gerechtvaardigd en niet verdedigd tegen andere opvattingen.

Volgens De Vries worden dergelijke procedures ontwikkeld met een technologisch onderzoeksprogramma dat berust op normatieve idealen. Hij maakt een scherpe tegenstelling tussen theoretisch-verklarend onderzoek dat werkt met theorieën om de werkelijkheid-zoals-die-is inzichtelijker te maken, en praktisch of technologisch onderzoek dat technieken ontwerpt om de werkelijkheid te veranderen in de richting van het normatieve ideaal.¹ Zelfs descriptief onderzoek kan geen toereikende basis zijn voor procedureconstructie: "prescriptieve (in de zin van: normatieve, A.B.) uitgangspunten zijn niet te vinden in een descriptief model."² Ik merk nu al op dat we bij Aristoteles een procedurisme met volmaakt tegengestelde uitgangspunten zullen aantreffen.

Ik begin nu aan mijn analyse van de klassieke inzichten. Ik moet me hierbij beperken tot twee uitersten: de wetenschappelijk-theoretische *Rhetorica* van Aristoteles en de schools-praktische *Rhetorica ad Herennium*. Helaas moet Quintilianus met zijn boeiende didactische opvattingen buiten beschouwing blijven.

De "Rhetorica" van Aristoteles

Aan de *Rhetorica*³ van Aristoteles, rond 350v.Chr. waarschijnlijk in fasen ontstaan, gingen twee stadia in de geschiedenis van de retorica vooraf. Het eerste stadium was dat van de sofistieke handboeken waarvan er slechts één bewaard is gebleven.⁴ Deze sofistieke retorica kreeg al snel de heftige ethische en methodologische kritiek van Plato te verduren, die in de *Phaedrus* ook in grove trekken het programma van een ware, niet-sofistieke retorica schetste. De *Rhetorica* kan als een uitvoering van dit programma gezien worden, hoewel Aristoteles in veel opzichten van zijn leermeester afweek en ook sofistieke leerstukken overnam.⁶

De *Rhetorica* begint met een programmatische inleiding die twee niet met elkaar te rijmen programma's bevat: een empirisch-verklarend en een normatief-idealiserend.⁷ Let wel, beide programma's zijn praktisch bedoeld.

Op het empirisch-verklarende programma doelt Aristoteles wanneer hij betoogt dat voor de welsprekendheid een *technè*, een systematische leer, ontwikkeld kan worden. Een systematische leer acht hij mogelijk, omdat wij kunnen nagaan door welke oorzaken sprekers bij toeval of uit gewoonte hun doel bij het publiek bereiken.⁸ Uit deze redenering kunnen we afleiden dat de *technè* die hij ons wil bieden, pretendeert gebaseerd te zijn op causaal-empirische kennis. Omdat het concept *technè* een sleutelbegrip is in dit programma, ga ik er wat dieper op in.

Om te beginnen moet men bedenken dat *technè*, in het Latijn *ars*, drie betekenisniveaus heeft. In de eerste plaats staat het voor leerboek of elementair handboek; in de tweede plaats voor de inhoud van zo'n boek; in de derde plaats voor de geschoolde vaardigheid die iemand bezit wanneer hij de leer kan toepassen. In de laatste betekenis komt *technè* overeen met *dynamis*: het vermogen, de kunde of vaardigheid.⁸ Wil men *ars* per se vertalen met *kunst*, wat misleidend is, dan betekent het dus ofwel kunstleer ofwel kunstvaardigheid. Ik beperk me verder tot de betekenis

leer. Zo'n leer kent Aristoteles, in opmerkingen verspreid over verschillende werken, de volgende eigenschappen toe:

- een *technè* heeft betrekking op herhaalbare, met name produktieve handelingen (*handelingen* houdt in: menselijk, bewust, beheersbaar, doelgericht; door dit object staat *technè* tegenover *epistèmè*, wetenschap, die het onveranderlijke zijnde tot object heeft);
- een *technè* is gebaseerd op empirische kennis, ja zelfs causale, verklarende kennis die resultaten kan voorspellen;
- een *technè* bestaat uit algemene regels die niet voor één situatie gelden, maar voor een verzameling overeenkomstige situaties (het leren aan de hand van deze regels staat tegenover het leren met behulp van concrete voorbeelden als deductief tegenover inductief);
- een *technè* bevat een doordachte systematiek die gericht is op de meest efficiënte en effectieve taakuitvoering;
- een *technè* is inzichtelijk, leer- en onderwijsbaar.¹⁰

In verband met het tweede kenmerk moet ik erop wijzen dat het voor Aristoteles essentieel is, dat een leer nooit succes garandeert, maar slechts optimaliseert. Hoe goed iemand ook volgens de regelen der kunst te werk gaat, altijd kan door oncontroleerbare storende factoren het beoogde effect uitblijven. Daarom definieert Aristoteles de retorica ook niet, zoals de sofisten én Plato deden, als de leer om te overtuigen, maar als de leer om systematisch de beheersbare middelen om te overtuigen te vinden.¹¹ Wanneer men deze middelen optimaal gebruikt, kan men vanuit retorisch oogpunt niets verweten worden al wordt het publiek niet overtuigd. Zoals een ongeneeslijk zieke ook bij de meest optimale behandeling niet geneest, zo zal een volkomen vooringenomen luisteraar niet overtuigd worden door de beste argumentatie.¹²

Als we de genoemde eigenschappen van een *technè* overzien, dan blijkt dat deze goeddeels overeenkomen met de kenmerken van een (constructieve) procedure à la De Vries. Er is alleen dit belangrijke verschil: een *technè* is empirisch gefundeerd en niet-normatief, d.w.z. dat zo'n leer uitgaat van wat in feite effectief is en niet van wat aanvaardbaar is. De voorschriften van zo'n *technè* zijn wel prescriptief, maar deze voorschriften zijn niet op normatieve idealen gebaseerd. In termen van Kant zijn het hypothetische imperatieven: als je dat en dat doel wil bereiken, dan moet je die en die middelen gebruiken. Van die middelen is volkomen waardevrij, empirisch vastgesteld dat ze werken of men die middelen nu aanvaardbaar vindt of niet. Zo'n leer is, in tegenstelling tot de normatieve procedure van De Vries, intern waardevrij. De keuze voor een dergelijke leer is natuurlijk niet waardevrij, maar dat is een andere, externe zaak.

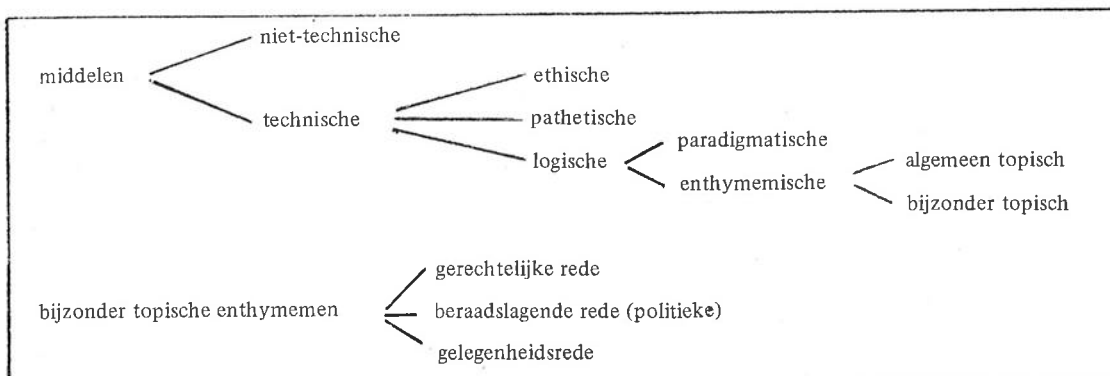
Naast dit empirische, niet-normatieve programma bevat de inleiding van de *Rhetorica* een hiermee niet te verenigen normatief-idealiserend programma. Dit ligt besloten in de aanval op de sofistieke handboeken en de omschrijving van de retorica als een rationele argumentatieleer die verwant is aan de dialectica. Aristoteles verwijt de sofisten dat ze slechts richtlijnen geven om de gevoelens van de rechters te bespelen. Zijn bezwaar is niet, wat in de lijn van het technische programma zou liggen, dat deze emo-

tionele technieken ineffectief zijn, maar dat ze onaanvaardbaar zijn. Hij vindt het onjuist om de gevoelens te bespelen en hij wijst erop dat bij een ideale juridische procedure en ideale rechters dergelijke onzakelijke methoden onbruikbaar zijn.¹³ In een ideale situatie vindt geen emotionele beïnvloeding plaats en telt alleen rationele argumentatie. De retorica die op zo'n situatie, gekenmerkt door een juiste procedure en een rationeel oordelend publiek, past, is evenals de dialectica een argumentatieleer. In dit normatieve kader omschrijft Aristoteles de retorica niet als een leer om alle effectieve persuasie-middelen te vinden, maar als een leer om argumenten te vinden.¹⁴ Dit normatief-idealiserende programma sluit aan bij de normatieve voorkeuren van De Vries én de Amsterdamse argumentatietheoretici. Wat in het Utrechtse procedurisme in één programma verenigd is, vinden we bij Aristoteles in twee onverenigbare programma's terug!

Voordat ik ga bekijken hoe Aristoteles zijn plannen uitvoert, merk ik nog op dat de programmatische inleiding van de *Rhetorica* niet zozeer gericht is tot de retoricaleerlingen als wel tot de retoricaleraren. In een moderne handleiding zouden wij deze stof in een voorwoord voor de docent behandelen dat de student rustig kan overslaan. Overigens zal Aristoteles voortdurend deze twee doelgroepen blijven aanspreken. Dat heeft te maken met het feit dat hij een nieuw vak ontwikkelt of nieuwe gedachten over een te hervormen vak. Deze situatie treffen we ook in de moderne taalbeheersing aan.¹⁵

De eigenlijke *technè* die de *Rhetorica* bevat, valt in tweeën uiteen. Aristoteles' voorkeur en oorspronkelijke interesse gaat uit naar het vinden van de inhoud van het betoog. Aan dit eerste deel heeft hij min of meer tegen heug en meug nog een traditioneel, sofistich deel over de verwoording en de ordening toegevoegd. Alles bij elkaar behandelt hij dus, in afwijkende volgorde, wat later de *inventio*, *elocutio* en *dispositio* genoemd wordt, terwijl ook de *actio* al een korte bespreking krijgt; alleen de *memoria* komt nog niet aan de orde.¹⁶ Ik ga nu eerst relatief uitvoerig in op het vinden van de inhoud.

Aristoteles begint zijn behandeling van de vinding met een serie typologieën die alle inhoudelijke middelen in een systematisch geheel onderbrengen.¹⁷ Ik geef deze indelingen in figuur 1 schematisch weer en bespreek vervolgens een paar van de belangrijkste onderverdelingen.

Figuur 1: De typologieën van Aristoteles.

Allereerst wijs ik erop dat in de ogen van Aristoteles deze inhoudelijke middelen de oorzaken zijn die het succes van betogende sprekers verklaren. Het gaat bij de oorzaken in een *technè* niet om fysische oorzaken, maar om oorzaken die de mens vervaardigt of minstens beheerst met het oog op het bereiken van een bepaald doel.

Deze oorzaken of middelen verdeelt Aristoteles in een aantal volgens hem uitputtende typologieën. Eén daarvan is van logische aard en ontleent hij aan zijn logische geschriften: de tweedeling paradigmatisch-enthymemisch. Het paradigma of voorbeeld en het enthymem of waarschijnlijk syllogisme zijn de retorische verschijningsvormen van inductie en deductie, de twee logisch mogelijke rede-neerwijzen. Twee andere hebben een empirisch karakter: de driedeling van de middelen in ethisch of gezagsbewijs, pathetisch of gevoelsbewijs en logisch bewijs en de drie soorten redevoeringen. Dit zijn specifiek retorische classificaties die aan geen andere wetenschappen ontleend zijn. Nog steeds vormt met name de driedeling ethisch-pathetisch-logisch de belangrijkste verworvenheid van de retorica als wetenschap.

Achter de trichomie *ethos*, *pathos* en *logos* gaat een soort primitieve communicatietheorie schuil al lijkt het niet veel meer dan een descriptief model van de communicatiesituatie. Deze situatie is getekend door de communicatiedriehoek spreker (*ethos*)-tekst (*logos*)-luisteraar (*pathos*). Dit model komt al bij Plato voor en zal later door Bühler, Jakobson, Hymes en Kinneavy gebruikt worden als grondslag voor een typologie van taal- of tekstfuncties.¹⁸ Aristoteles systematiseert er niet alleen de drie al genoemde persuasie-middelen mee, maar ook de kenmerken van de drie soorten redevoeringen en de subcomponenten van het ethisch bewijs. Volgens hem valt dit laatste uiteen in deugdzaamheid (van de spreker), inzicht (in het onderwerp van het betoog) en welwillendheid (ten opzichte van de luisteraars). Van deze factoren betoogt Aristoteles dat ze de oorzaken zijn van het ethisch effect en dat het de drie enige oorzaken zijn.¹⁹ Welnu, modern experimenteel sociaal-psychologisch onderzoek lijkt dit globaal te bevestigen.²⁰ De communicatiedriehoek als theoretisch hypothesevormend concept!

Het leerstuk van de *tria genera causarum*, de drie soorten redevoeringen, heeft in de klassieke retorica meer weerklank gevonden dan de onderscheiding van de drie bewijsmiddelen. Toch is deze leer minder adequaat. Het is

namelijk geen uitputtende, maar een cultuurgebonden genreleer van de toenmalige soorten redevoeringen. (We zien hier een opvallende trek van de klassieke retorica die vooral Cicero steeds benadrukt: de indelingen en regels van de retorici hebben de welsprekendheid niet voortgebracht, de welsprekendheid heeft omgekeerd de leer van de retorici gevormd aangezien deze leer op de observatie en beschrijving van het gedrag van succesvolle sprekers is gebaseerd.²¹) Wel analyseert Aristoteles de verschillen en overeenkomsten tussen de drie *genera* op voor ons nog steeds leerzame wijze. Ik moet hier grotendeels aan voorbijgaan. Slechts één observatie bespreek ik.

Aristoteles merkt op dat elk type betoog gedomineerd wordt door een genretypische stelling. In het gerechtelijke betoog moet men stellen dat het ter discussie staande (on)rechtvaardig is; in het politieke dat het (on)nuttig is; in het gelegenheidsbetoog dat het (on)edel is.²² Dat deze typen stellingen inderdaad kenmerkend zijn voor de soorten betogen, toont Aristoteles aan door erop te wijzen dat een spreker op deze punten de bewijslast altijd op zich neemt, maar dat hij dat bij ondergeschikte punten niet doet. Zo zal een politieke redenaar altijd het nut van een bepleit beleid beargumenteren, maar niet altijd of slechts bijkomstig het eerbare van het beleid.

Tot zover de inleidende typologieën. Van dit gedeelte van de *Rhetorica*, zondermeer het belangrijkste, kan in het algemeen het volgende gezegd worden. Door naast het logische ook twee psychologische bewijsvormen op te nemen, voert Aristoteles reeds in dit eerste deel zijn empirisch-verklarende programma in plaats van het idealiserende uit (hij merkt zelf op dat hij tóch opneemt wat hij in de inleiding de sofisten verweet, namelijk het gebruik van *pathos*).²³ Hij voert dit programma uit door uitputtende classificaties van persuasie-middelen op te stellen die ofwel een logische ofwel een empirische grondslag hebben. Hij schrijft in deze passage meer als een theoretische vakbeoefenaar dan als retoricadocent: hij polemiseert en betoogt²⁴ en maakt niet de indruk richtlijnen te verschaffen voor een redenaar die zijn stof probeert te vinden. Hoogstens lijkt hij preliminaire indelingen te maken die geschikt zijn om in een latere procedure de richtlijnen te systematiseren. Ze lijken zelf geen onderdeel van een *inventio* procedure uit te maken.

Dit laatste nu is niet het geval. De typologieën zijn niet allemaal preliminair. Vanaf de indeling in de drie soorten redevoeringen begint impliciet een *inventio* procedure. In procedurele termen gesteld schuilt namelijk de volgende procedure in dit deel van de *Rhetorica*: stap 1. bepaal tot welk *genus* uw betoog behoort; u weet dan welk type stelling u moet gaan verdedigen; stap 2. zoek uit de per *genus* geordende lijsten met mogelijke premissen (de bijzondere topen) die premissen die bij uw betoog passen.²⁵

De lijsten met *genus*specifieke premissen plus de daaropvolgende richtlijnen voor de vulling van het ethisch en pathetisch bewijs en voor het opstellen van niet-*genus*specifieke algemene argumentaties met behulp van algemene topen vormen tezamen een gedeelte van de *Rhetorica* met een handleidingkarakter. Alleen over de lijsten kan ik nog twee opmerkingen maken.

In de eerste plaats merk ik op dat de lijsten dan wel

door mij als de tweede stap van de impliciete *inventio* procedure van de *Rhetorica* zijn opgevat, maar dat de lijsten zelf bepaald niet proceduristisch geformuleerd zijn. In plaats van duidelijke en hanteerbare richtlijnen, zijn het voornamelijk populaire definities van zaken zoals waarden die in retorische betogen een grote rol spelen. Hoe een student met deze definities de minors of majors van zijn enthymemen moet vormen is, zacht gezegd, niet geheel duidelijk.²⁶ Een goede schoolmeester blijkt Aristoteles in de overgeleverde tekst niet te zijn.

In de tweede plaats wijs ik op het populaire karakter van deze praktisch bedoelde definities. Hierachter zit een methodologisch idee van Aristoteles dat me voor de huidige taalbeheersing nog steeds actueel lijkt. Aristoteles geloofde niet in een "unified science" met één alleenzaligmakende methodologie. Volgens hem moet de aanpak variëren met de aard van het object van onderzoek. Aangezien de menswetenschappen minder exacte objecten bestuderen dan de exacte wetenschappen, zal men daar ook met een minder exacte methode tevreden moeten zijn.²⁷ In verband met de retorica moet dan nog een verschil gemaakt worden tussen relatief meer theoretische en specialistische vakken als de politica en de ethica en de zeer praktische en populaire (d.w.z. door iedereen zonder vakspecifieke kennis beoefende) *ars rhetorica*. Voor zover in de retorica dezelfde stof behandeld moet worden als in de politica en de ethica, moet dat praktischer en populairder gebeuren.²⁸ Vandaar dat Aristoteles apodictisch allerlei populaire definities geeft en naar zijn meer theoretische werken verwijst voor een meer adequate en gefundeerde uiteenzetting.

Interessant vind ik hier vooral dat Aristoteles de retorica tot op zekere hoogte ziet als een toegepaste wetenschap in de strikte zin van *toegepast*²⁹: inzichten uit meer theoretische en exacte wetenschappen worden praktisch bruikbaar gemaakt, wat vereenvoudiging inhoudt maar dan wel op basis van een adequaat theoretisch inzicht. Interessant is ook dat hij in zijn praktische *Rhetorica* naar zijn meer wetenschappelijke werk verwijst. Die verwijzingen kunnen, lijkt mij, twee functies hebben. Ze kunnen docentgericht zijn en tot doel hebben de docent de weg naar de achtergronden te wijzen. Ze kunnen daarnaast ook studentgericht zijn: weliswaar is de populaire behandeling voor de praktisch ingestelde student voldoende en zelfs de enig doelmatige, toch kan ook de student behoefte voelen aan dieper inzicht en daarvoor kan hij dan in de andere werken terecht.³⁰

Ik verbind aan deze methodologisch uitweiding deze conclusie. Exacte begripsvorming is misplaatst *binnen* de retorica (praktische taalbeheersing), maar is wel wenselijk *buiten* de retorica (buiten de taalbeheersing of in theoretische geschriften van taalbeheersers als basis voor goede popularisering). Docenten en studenten dienen naar deze bronnen verwezen te worden.

Ik moet mijn bespreking van de *Rhetorica* afronden. Na de behandeling van de vinding van de stof resteert nog het tweede deel over de verwoording en de ordening. Hierover zal ik wel heel kort zijn.

Zoals gezegd is dit deel traditioneel-sofistisch. Aristoteles behandelt deze aspecten dan ook met tegenzin. Die

tegenzin is ongegrond gezien vanuit empirisch-verklarend gezichtspunt, want stijl en compositie dragen natuurlijk evident bij tot de effectiviteit van het betoog. Zijn aversie is alleen vanuit het normatief-idealiserend perspectief te begrijpen. En inderdaad neemt hij in dit deel de leidmotieven van zijn inleidende polemieek met de sofisten weer op. Alleen de verdorvenheid van het publiek maakt andere middelen dan zakelijke argumentatie, zoals een persuasieve stijl en voordracht, noodzakelijk, stelt hij.³¹ Alleen voor een toehoorder die een zwak oordeel heeft en die bereid is naar irrelevante opmerkingen te luisteren, is een inleiding waarin aan de gevoelens wordt geappelleerd een bruikbaar middel, merkt hij misprijzend op.³² Toch behandelt Aristoteles deze middelen, niet omdat ze als goed beschouwd moeten worden, maar omdat ze nu eenmaal noodzakelijk zijn om meningen te beïnvloeden.³³

De behandeling van de stijl en de ordening is dus weer empirisch-causaal met marginale normatief-idealiserende bedenkingen. Stilistisch valt hij weer terug op het niveau van een sofistich handboek: prescriptieve formuleringen en aansprekingen van de lezer. Dit is niet het enige, vrij oppervlakkige, proceduristische trekje van dit deel. Eveneens proceduristisch, maar dan in "theoretisch" taakanalytische in plaats van praktisch prescriptieve zin is de passage waarmee dit tweede deel wordt ingeleid. Aristoteles merkt daar op dat het niet voldoende is om te weten *wat* men moet zeggen, men moet ook weten *hoe* het te zeggen. In chronologische volgorde komen aan de orde: 1. de persuasiviteit van de stof, 2. de verwoording hiervan, 3. de voordracht.³⁴ Over de voordracht maakt hij slechts korte opmerkingen en eerder noemde hij de ordening tussen de verwoording en de voordracht. In de latere schoolretorica verwisselen de verwoording en de ordening van plaats en wordt de *memoria* nog toegevoegd.

Overigens is dit laatste deel over stijl en compositie natuurlijk in wezen niet-proceduristisch, want produktgericht. Ik kom daar bij de *Rhetorica ad Herennium* op terug.

Hoe proceduristisch is Aristoteles' *Rhetorica* al met al? Bij de beantwoording van deze vraag moet men bedenken dat het hier om een tweeslachtig werk gaat. Enerzijds bevat het een empirisch-verklarend programma dat ook uitgevoerd wordt, anderzijds een normatief-idealiserend programma dat niet uitgevoerd wordt. Enerzijds is het een theoretisch betogende fundering van een nieuw vak, anderzijds een verzameling praktisch apodictische richtlijnen voor een bestaand vak.³⁵ Een uitgewerkte normatieve procedure voor het opstellen en houden van een betoog zoals De Vries die wenst, bevat de *Rhetorica* niet. In normatief opzicht heeft Aristoteles slechts een niet operationele rationaliteitsconceptie in de vorm van het auditoriumcriterium te bieden; overigens een waardevolle aanzet en terecht door Perelman overgenomen, helaas onuitgewerkt.³⁶ Belangwekkender is echter het alternatieve procedurisme dat we in de *Rhetorica* hebben aangetroffen: de empirisch-verklarende *technè*. Deze *technè* is deels theoretisch, deels praktisch ontwikkeld. Dat is zeker een tekort van het werk, maar ik geloof dat beide soorten uitwerkingen nog relevant zijn voor de moderne taalbeheersing. Ik licht dat in mijn slotconclusie toe.

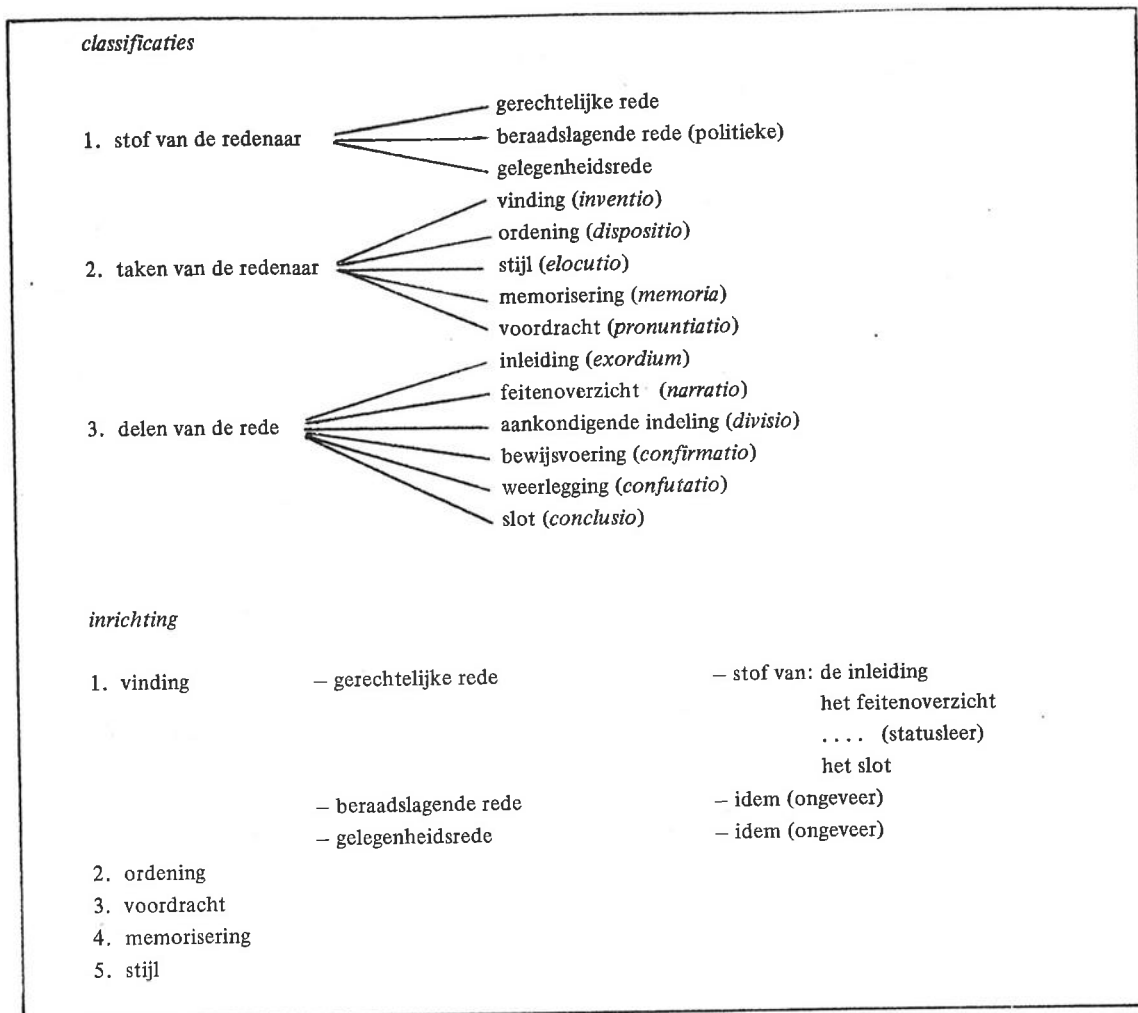
De "Rhetorica ad Herennium"

De *Rhetorica ad Herennium* is geschreven rond 85 v.Chr., ongeveer gelijktijdig met het eerste retoricatractaat van Cicero, *De Inventione*. Voor zover de behandelde stof in beide werken parallel loopt gaat de behandeling op dezelfde bron terug.³⁷ Sommige classici schrijven de *Ad Herennium* aan een zekere Cornificius toe, andere achten dit niet bewezen en spreken van de anonieme Auctor ad Herennium.³⁸ Hoewel het een Latijns werk is, is het in wezen een hellenistische schoolretorica. De retorica was in de hellenistische tijd door de veranderde politieke omstandigheden verschoold en meer op schooloefeningen zoals declamaties gericht dan op de publieke welsprekendheid.³⁹ Deze schoolretorica week op verschillende punten van de *Rhetorica* van Aristoteles af. Ik noem drie verschillen: een andere inrichting van de leerstof; verwaarlozing van het ethisch en pathetisch bewijs; toevoeging van de statusleer. Vooral die statusleer, rond 150 v.Chr. door Hermagoras in een verloren gegaan werk ontwikkeld, markeert het verschil tussen Aristoteles en de latere Latijnse retorica.⁴⁰

Ik heb voor een behandeling van de *Ad Herennium* gekozen omdat het de meest schoolse uiteenzetting van het retorisch systeem is en als zodanig een maximale tegenstelling met de *Rhetorica* van Aristoteles vormt. Reeds in de inleiding blijkt dat de Auctor veel meer voor de praktijk schrijft dan Aristoteles. In deze opzettelijk zeer kort gehouden inleiding geen woord over de grondslagen van de retorica, maar wel twee praktische opmerkingen: de schrijver zal zijn theorie beperken tot het praktisch-noodzakelijke en de lezer moet bedenken dat theorie zonder voortdurende oefening weinig vruchtbaar is.⁴¹ Op dit laatste wijst de Auctor nog herhaaldelijk en hij besluit er zijn uiteenzetting ook mee.⁴² Het gaat hier om twee fundamentele didactische inzichten die gemeengoed waren in de schoolretorica, maar die toch, evenals tegenwoordig, vaak uit het oog werden verloren: 1. de theorie moet niet te ver gaan wil ze praktisch blijven (vooral Quintilianus bekritiseerde veelvuldig de onpraktische te verfijnde indelingen van vele retoric⁴³); 2. de theorie moet haar zeer bescheiden plaats weten naast aanleg, navolging (inductief leren!) en praktijkoefening.⁴⁴

De praktische instelling van de Auctor leidt ook tot een andere behandelingswijze dan bij Aristoteles vaak het geval is. Illustratief hiervoor is de reeks classificaties waarmee, na de inleiding, de Auctor zijn eigenlijke *ars* begint. Deze reeks valt goed te vergelijken met de hierboven besproken typologieën van Aristoteles. Terwijl Aristoteles in deze passage een betogende wetenschappelijke stijl hanteert, schrijft de Auctor in een beknopte apodictische didactische stijl. In het algemeen kenmerkt de *Ad Herennium* zich door de typische handboekstijl van de klassieken met hun indelingen, classificaties, distincties en praktische definities die alleen geponeerd worden en niet beargumenteerd; de vele voorbeelden die gegeven worden hebben een louter uitleggende functie. Zo biedt men, zegt de classicus Fuhrmann, stof aan die de leerlingen uit het hoofd moeten leren in plaats van echt begrijpen.⁴⁵

Ik geef in figuur 2 deze classificaties plus de daarbij

Figuur 2: de classificaties van de *Rhetorica ad Herennium*.

aansluitende inrichting van de *Rhetorica ad Herennium* schematisch weer.

Deze globale inrichting, waartoe ik me verder moet beperken, is in verschillende opzichten merkwaardig. De onmiskenbaar chronologisch-proceduristische leerstof wordt voortdurend niet-chronologisch gepresenteerd.

Het meest valt dat op bij de behandelvolgorde van de taken van de redenaar. Hier wordt wel heel vreemd van de chronologie afgeweken, die in de beginclassificatie toch gevolgd is. De Auctor is zich hiervan bewust en verklaart op verschillende plaatsen zijn wijze van organiseren. Hij is met de vinding begonnen niet omdat dat de eerste, maar omdat dat de belangrijkste en moeilijkste taak is,⁴⁷ zoals het gerechtelijke genre ook het moeilijkst is.⁴⁸ Waarom hij de voordracht vóór de memorisering behandelt, verklaart hij niet, misschien omdat hij deze belangrijker vindt of misschien ook uit slordigheid.⁴⁹ Het achterop plaatsen van de stijl rechtvaardigt hij wel door op de uitvoerigheid van de stof te wijzen die een behandeling in een apart boek vereist.⁵⁰ (Tussendoor wijs ik erop dat bijna de helft van *Ad Herennium* gewijd is aan stijlleer: aan produkt- in plaats van aan procesaanwijzingen dus.) De Auctor vond de genoemde redenen kennelijk zwaarwegend genoeg om van de aangekondigde chronologische volgorde af te wijken.⁵¹

Misschien vond hij de takenchronologie zo evident dat hij niet bang was dat zijn afwijkende inrichting het zicht op de chronologie zou ontnemen.

Een tweede inbreuk op het chronologisch beginsel lijkt de behandeling van de delen van de rede bij de vinding in plaats van bij de ordening, zoals bij Aristoteles. Als je bij de vinding reeds de stof per rededeel geordend gaat zoeken, dan blijft er voor de ordening niet veel te ordenen over. Nu was de oplossing van Aristoteles ook niet vlekkeloos, want die doet net alsof alleen de stof voor de bewijsvoering en de weerlegging gevonden moet worden. In feite blijkt *Ad Herennium*, evenals *De Inventione*, twee indelingsprincipes van klassieke retoricahandboeken te contamineren: een indeling volgens de delen van de rede (de oude indeling van de sofisten) en een indeling volgens de taken van de redenaar (Aristoteles).⁵² De eerste is objectgericht (en voor leerlingen volgens mij door de concreetheid duidelijker) en de tweede procesgericht (abstract en lastig voor leerlingen).⁵³ De Auctor is zich kennelijk van de contaminatie bewust, want hij rechtvaardigt zijn aanpak met het argument dat het inzichtelijker is om de delen van de rede te koppelen aan de vinding. Daar zou hij didactisch wel eens gelijk in kunnen hebben.

Maar dit heeft hij op een zodanige wijze uitgevoerd dat hij op een derde, meer verborgen maar zeer belangrijke

manier van de lijn van de chronologie afgeweken is. De vinding wordt, althans in het gerechtelijke *genus* dat praktisch alle aandacht krijgt, namelijk van inleiding tot slot afgewikkeld. Dat is niet de chronologische volgorde, want een redenaar begint niet met het bedenken van de stof van zijn inleiding.

Deze afwijking is des te merkwaardiger omdat de Auctor zo'n grote plaats inruimt voor de statusleer van Hermagoras. Juist deze leer is een chronologische *inventio* procedure zonder weerga. Ik kan er hier niet op ingaan, maar deze procedure komt erop neer dat stap voor stap alle mogelijke probleemstellingen worden verkend waarna de meest strategische wordt gekozen; daarna wordt bij de gekozen vraagstelling uitputtend naar argumenten gezocht.⁵⁴ Deze procedure heeft typisch Utrechtse trekken, want hij berust niet op een descriptie van wat sprekers normaliter doen, maar op een rationele reconstructie. Het is een gedeeltelijk algoritmische aanpak die zich vooral voor schoolse oefening leent (waartegen ik overigens niets heb: functioneel onderwijs hoeft de werkelijkheid niet te weerspiegelen).

De statusprocedure is te vergelijken met het kiezen van een probleemstelling door een moderne scriptieschrijver. Dit is het eerste wat je doet (althans volgens het boekje) en gaat vooraf aan het bedenken van een inleiding. Pas als men zijn vraagstelling gekozen heeft, weet men hoe het publiek hier waarschijnlijk op zal reageren en pas dan kan een publiekgerichte inleiding ontworpen worden. Het is daarom taakanalytisch onjuist dat de Auctor de statusleer eerst na het vinden van de inleiding, het feitenoverzicht en de indeling bij de bewijsvoering en weerlegging laat toepassen. De juiste volgorde heeft *De Inventione*: eerst de statusleer en dan de inleiding enz.⁵⁶ Overigens weet de Auctor ook in dit geval de reële volgorde, gezien zijn opmerking dat de gehele rede gericht moet zijn op de uitkomst van de toepassing van de statusleer.⁵⁷ Opnieuw volgt hij bewust de chronologie niet.

Ik besluit mijn beschouwing van de *Rhetorica ad Herennium* met twee conclusies. Ten eerste vond deze praktische auteur het zinvol om zeer veel produktrichtlijnen te geven (vooral, maar niet alleen de stijlleer). Ten tweede blijkt na Aristoteles de proceduristische taakanalyse veel verder uitgewerkt te zijn. De aanpak hierbij is niet-normatief (nergens wordt de aanvaardbaarheidsproblematiek aangevoerd), maar ook niet louter descriptief. De schoolse rationele reconstructie van de statusleer is het hart van dit procedurisme. Opmerkelijk is dat de Auctor bewust afziet van een voor de hand liggende chronologische presentatie van proceduristische leerstof.

Slotsuggesties

Welke suggesties voor het vak taalbeheersing houden we aan deze analyses over? Ik splits mijn recapitulatie in drieën.

1. *Onderzoek*. Klassieke retorici delen, zoals ook ik, de mening van Utrechtse proceduristen dat het onderzoek

gericht moet zijn op het vinden van aanwijzingen om het (taal)handelen zo efficiënt en effectief mogelijk te sturen in zijn beheersbare, algemene, leer- en onderwijsbare aspecten. Voor het ontwikkelen van procedures, *technai*, bewandelden zij drie wegen: a. empirisch-verklarend onderzoek (met als criterium: wat is effectief bij het beoogde publiek), b. normatief-idealiserend onderzoek (met als criterium: wat is aanvaardbaar bij een kritisch oordelend publiek), c. rationeel-reconstruerend onderzoek (zoals bij de statusleer, met als criterium: logische systematiek taakuitvoering). Op de verhouding tussen deze drie typen onderzoek, geen van alle te missen, kan ik nu niet ingaan; de klassieken zijn er in elk geval niet uitgekomen. Ik wijs slechts op de huidige verwaarlozing van het empirisch onderzoek naar retorisch effectief taalgebruik. In modern verklarend onderzoek zie ik hier niet zoveel (zie het moeizame experimentele onderzoek van sociaal-psychologen naar persuasie). Meer perspectief biedt bescheiden descriptief onderzoek, zoals in de literatuurwetenschap. De taalhandelingstheorie is ook een voorbeeld, al moet ik zeggen dat ik meer in stilistiek zie. Descriptief onderzoek van processen (reëel gedrag van samenvatters en schrijvers bijvoorbeeld) is eveneens wenselijk; bij dit onderzoek lijkt verklarende theorievorming in aansluiting bij de cognitieve psychologie wel mogelijk.

2. *Didactiek*. Drie overwegingen: a. hou de theorie beperkt, eventueel zelfs indicatief, want een taakuitvoerder heeft aan een half woord voldoende of in elk geval meer dan aan theoretisch meer adequate, maar onpraktische uiteenzettingen, b. naast het "hogere" leren aan de hand van abstracte algemene richtlijnen blijft oefening met behulp van concrete goede voorbeelden nodig en in elk geval is oefenen in welke vorm dan ook belangrijker dan worstelen met de theorie, c. concrete produktaanwijzingen zouden weleens zinvoller kunnen zijn dan abstracte procesaanwijzingen, zodat het misschien soms aanbeveling verdient om chronologische procesaspecten te presenteren als achronologische waarneembare produkteigenschappen (bijvoorbeeld *inventio* aspecten als tekstinhoudeigenschappen).

3. *Redactie van handleidingen*. Hier worden mijn suggesties pas echt praktisch. Meteen voel ik me onzeker. Vrij zeker ben ik nog over dit. Nauwkeurige en ver doorgevoerde conceptuele analyses (van taalbeheersers zelf of ontleend aan andere vakken) zijn zeer wenselijk als grondslag van handleidingen, maar in de handleidingen zelf horen ze niet thuis. Een ander type studieboeken en op de vakbeoefenaars gerichte publikaties zoals tijdschriftartikelen zijn daarvoor de aangewezen plaatsen waarnaar wel verwezen moet worden. Onzeker ben ik over de vraag in hoeverre naar chronologische, prescriptieve en apodictische procedures of recepten gestreefd moet worden. Verdient hiernaast of in plaats hiervan een reflexieve redactie van de leerstof niet de voorkeur: een methode waarbij processen en produkten *beschreven* worden in plaats van *voorgescreven* en normatieve keuzes inzichtelijk gemaakt worden in plaats van opgelegd? Klassieke retorici brouwen een niet erg overtuigend mengsel van beide benaderingen. We kunnen ons hoogstens laten inspireren door het feit dat ze geen van beide methoden afwezen.

Noten

1. De Vries (1980, p. 149).
2. De Vries (1979, p. 276).
3. Goede Engelse vertaling van Freese (1926); recente Duitse vertaling met zeer veel en uitvoerige verklarende noten Sieveke (1980); beste commentaar nog altijd Cope (1867 en 1877).
4. De *Rhetorica ad Alexandrum*.
5. Hierover bestaat zeer veel literatuur; recent en uitvoerig is Hellwig (1973).
6. Zie noot 5.
7. Vergelijk het programma van Van Eemeren (1980).
8. *Rhet.* 1, 1, 1354a 6-10.
9. Hellwig 1973, p. 52.
10. Over het *technè*-begrip bestaat ook weer uitvoerige literatuur; ik heb gebruikt: Cope (1867) (definitie op p. 22), Lausberg (1960) (ruimer dan Aristoteles, zoals altijd voortreffelijk, definitie p. 26), Bartels (1965) (ligt ten grondslag aan Hellwig) en Hellwig (1973) (samenvatting op p. 52); aldaar verwijzingen naar verschillende plaatsen in verschillende werken van Aristoteles.
11. Hellwig (1973). *Rhet.* 1, 2 1355b 25 (er staat *vermogen* i.p.v. *leer*).
12. *Rhet.* 1, 1, 1355b 10-15.
13. *Rhet.* 1, 1, 1354a 11-25.
14. *Rhet.* 1, 2, 1356a 33 (opnieuw *vermogen* i.p.v. *leer*).
15. Bijvoorbeeld in het handboek van Drop & De Vries.
16. Zie bijvoorbeeld het overzicht in Kennedy (1963).
17. *Rhet.* 1, 2-3.
18. Kinneavy (1971) recapituleert alle genoemde auteurs.
19. *Rhet.* 2, 1, 1378a 6-14.
20. Wiegman, De Roon & Snijders (1981, hoofdstuk 4.1).
21. Bijvoorbeeld *De Oratore* 1, 109; 1, 146; 2, 32-33.
22. *Rhet.* 1,3.
23. *Rhet.* 1, 2, 1356a 16.
24. *Rhet.* 1, 2-3.
25. Ik sluit me hier aan bij de interpretatie van Harpine (1977).
26. Braet (1979, p. 377-379).
27. Ook hierover bestaat omvangrijke literatuur; zie in verband met de *Rhetorica* Cope (1867) en Hellwig (1973).
28. Zie noot 27.
29. Vergelijk voor een andere betekenis van *toegepast* De Vries (1979 p. 276 e.v. en 1980, p. 149 e.v.).
30. Vergelijk Hellwig (1973, p. 107).
31. *Rhet.* 3, 1, 1404a 7.
32. *Rhet.* 3, 14, 1415b 4-8.
33. *Rhet.* 3, 1, 1404a 1-5.
34. *Rhet.* 3, 1, 1403b 18-22.
35. Het hangt van het perspectief van de beschouwer af wat het meest opvalt: een retoricaonderzoeker als Volkman (1885, p. 6-7) vindt het in vergelijking met andere retorische handboeken maar theoretisch-onpraktisch en filosofen als Ross (1923, p. 276) en Randall (1960, p. 286) juist utilitair in tegenstelling tot zijn filosofisch en wetenschappelijk werk; Kroll (1940, par. 13) noemt het werk terecht tweeslachtig.
36. Perelman geeft er wel een relativistische uitleg aan (Van Eemeren, Grootendorst & Kruiger 1981, p. 300).
37. Adamietz (1960).
38. Calboli (1969) (Italiaans commentaar; Engelse vertaling Caplan, 1954).
39. Dat blijkt ondermeer uit de vele verwijzingen naar schooloefeningen in *Ad Herennium*: 1, 12-13; 3, 20; 4, 57 e.v.
40. Kennedy (1972, p. 114-117).
41. *Ad Her.* 1, 1.
42. *Ad Her.* 4, 69.
43. *Inst. Or.* 3, 11, 21 e.v.: 8, 6, 1-2 (twee duidelijke voorbeelden uit vele).
44. *Ad Her.* 1, 3 (niet de volledige trits; zie Lausberg 1960, p. 25)
45. Fuhrmann (1960, p. 137) over de *Rhetorica ad Alexandrum*, wat ook voor *Ad Herennium* geldt.
46. *Ad Her.* 1, 2-4.
47. *Ad Her.* 2, 1 en 3, 15.
48. *Ad Her.* 2.1.
49. Respectievelijk Kennedy (1980, p. 98) en Fuhrmann (1960, p. 44).
50. *Ad Her.* 3, 1.
51. Dergelijke afwijkingen van aankondigingen zijn abnormaal in klassieke leerboeken: Fuhrmann (1960, p. 44).
52. Barwick (1922). Vgl. echter Barwick (1965, p. 205).
53. Matthes (1958, p. 108) spreekt van "kwalitatief" en "kwantitatief".
54. De (status)leer van Hermagoras is (verschillend) gereconstrueerd door Matthes (1958) en Barwick (1965).
55. Vergelijk de mening van Cicero in *De Oratore* 2, 117.
56. Adamietz (1960, p. 17-2); vergelijk Adamietz (1966, p. 20-21).
57. *Ad Her.* 1, 26 en 2, 2.

Literatuur

Adamietz, J.: *Ciceros de inventione und die Rhetorik ad Herennium*. Marburg, 1960.

Adamietz, J.: *M.F. Quintiliani Institutiones Oratoriae Liber III*. Uitgave met commentaar. München, 1966.

Aristoteles: *Rhetorica*, uitg. en vert. in het Engels door J.H. Freese, London, 1926 (Loeb); vert. in het Duits door F.G. Sieveke, München, 1980; uitg. en com. E.M. Cope/J.E. Sandys, 3 dln., Cambridge, 1877.

Bartels, K.: "Der Begriff Techne bei Aristoteles." In: *Synusia. Fests. f. W. Schadewaldt*. Pfullingen, 1965, 275-287.

Barwick, K.: "Die Gliederung der rhetorischen techne und die horatische Epistula ad Pisonen." *Hermes* 57 (1922), 1-62.

Barwick, K.: "Zur Rekonstruktion der Rhetorik des Hermagoras von Temnos." *Philologus* 109 (1965), 187-218.

Braet, A.C.: "Aspecten van de klassieke toep bij Aristoteles en Cicero (I)." *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 1 (1979), 365-383.

Cicero: *De Inventione*, uitg. en vert. in het Engels door H. Hubbell, London, 1949 (Loeb).

Cicero: *De Oratore*, uitg. en vert. in het Engels door E.W. Sutton en H. Rackham, 2 dln., London, 1942 (Loeb).

- Cope, E.M.: *An Introduction to Aristotle's Rhetoric with Analysis Notes and Appendices*. London, 1867.
- Drop, W. & J.H.L. de Vries: *Taalbeheersing; handboek voor taalhantering*. Groningen, 1977.
- Eemeren, F.H. van: "Object en doelstelling op herhaling". In: A. Braet (red.) *Taalbeheersing als nieuwe retorica*, Groningen, 1980, 83-108.
- Eemeren, F.H. van, R. Grootendorst & T. Kruiger: *Argumentatietheorie*. Utrecht/Antwerpen, 1981.
- Fuhrmann, M.: *Das systematische Lehrbuch; Ein Beitrag zur Geschichte der Wissenschaften in der Antike*. Göttingen, 1960.
- Harpine, B.: "Stock issues in Aristotle's *Rhetoric*". *Journal of the American Forensic Association* 14 (1977), 73-81.
- Hellwig, A.: *Untersuchungen zur Theorie der Rhetorik bei Platon und Aristoteles*. Göttingen, 1973.
- Kennedy, G.: *The Art of Persuasion in Greece*. Princeton, 1963.
- Kennedy, G.: *The Art of Rhetoric in the Roman World*. Princeton, 1972.
- Kennedy, G.: *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. London, 1980.
- Kroll, W.: "Rhetorik." In: Pauly-Wissowa *RE*, suppl. VII, kolommen 1039-1138. Stuttgart, 1940.
- Lausberg, H.: *Handbuch der literarischen Rhetorik; eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. 2 dln., München, 1960.
- Matthes, D.: "Hermagoras von Temnos 1904-1955." *Lustrum* 3 (1958), 58-214.
- Quintilianus: *Institutio Oratoria*, uitg. en vert. in het Engels door H.E. Butler, 4 dln., London, 1920-22 (Loeb).
- Randall, J.H.: *Aristotle*. New York/London, 1960.
- Ross, D.: *Aristotle*. London, 1923.
- Volkman, R.: *Die Rhetorik der Griechen und Römer in systematischer Uebersicht*. Leipzig, 1885.
- Vries, J.H.L. de: "Enkele uitgangspunten voor taalbeheersingsonderzoek." *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, (1979), 273-283.
- Vries, J.H.L. de: "Het vak taalbeheersing. Een poging tot constructieve definitie." In: A. Braet (red.) *Taalbeheersing als nieuwe retorica*. Groningen, 1980, 131-152.
- Wiegman, O., A.D. de Roon & Th. Snijders: *Meningen en media; politieke opposanten in een realistisch experiment*. Deventer, 1981.